

АБАЙТАНУ  
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

I том

Алматы  
«Қазақ университеті»  
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті  
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің  
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған  
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)  
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы  
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

**Ғылыми-редакциялық кеңес:**

Ж. Дәдебаев (*төраға*), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,  
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарақ,  
А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (*хатшылар тобының  
жетекшісі*), И. Әзімбаева (*жауапты хатшы*), Ә. Жапарова (*хатшы*)

**Пікір жазған**

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

**Жалпы редакциясын басқарған**

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

**Құрастырып, түсініктерін жазғандар:**

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

**Жауапты редактор**

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ә. Тарақ**

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. I том. Ойлар мен толғаныстар  
/ құраст., түсінік жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,  
Н. Нұрәділ; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред басқ. Ж. Дәдебаев.  
– Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б.

**ISBN 978-601-04-1282-8**

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басы-  
лымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев-  
тың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Бірінші томға абайтану саласында  
1909 жылдан 1940 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, тарихи және  
танымдық маңызы зор еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім  
алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерле-  
ріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

I томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына,  
интеллектуалдық өлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ҮФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық  
зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

**ӘОЖ 821.512.122.0**

**КБЖ 83.3(5Қаз)**

ISBN 978-601-04-1282-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы  
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

## АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ

Біз Абай өлеңдерінің пікір жағына тоқтадық: қандай әлеумет, таптық маңызы бар, жақсысы не, жаманы не, қандай ортаның, таптық әсері бар, ақынның сөз қылған темалары – міне, осы сықылды мәселелерді ашаладық. Бұл Абай өлеңдерінің мазмұн жағы, бірақ осы пікірлерін, осы мазмұнды Абай көркем сөзбен, ақын тілімен айтты. Енді Абайдың сол ақындығына келейік. Абайдың ақындық күші, қазақ әдебиетіндегі орны, үлгі өрнегі, әсері – оңгіменің осы жағын да ашалайық.

Ілиястан (Жансүгірұлы) бұрынғы Абай туралы жазған сыншылар Абайдың ақындығын, көркем сөзін ерекше тексерген жоқ. Бәрі де Абайдың пікіріне, сөзінің мазмұнына тоқтады, ақынның пікірін ғана сынады. Бұл жөнде Абайдың ақындығын, өлең түрлерін тексеруге бірінші рет шұғылданған сыншы – Ілияс. Бұл Абайдың ақындығына ерекше тоқталады. Абай өлеңдерінің көркемдік, түр жағын да тексереді, ақынның көркем әдебиеттегі орнын ашады. Біздіңше, Ілияс мақаласында Абайдың ақындығын тексерген жері – ең қызықты, күшті жері. Тереңдеп, толық тексермесе де, Абайдың ақындығын ұғуда, бағалауда Ілияс көп дұрыс пікірдің бетін ашады, ақын жазушыларға ойланарлық көп мәнді сөздер айтады.

Абайдың ақындығын бағалағанда, бәріміз де күшті ақын дейміз. Бірақ Абайдың сол күштілігі не, әдебиеттегі үлгі өрнегі, тапқан жаңалығы не – ол жағын айтпаймыз. Сондықтан Абайдың ақындығын да жете білмейміз.

Абайдың ақындығын сөз қылғанда, алдымен, оның қазақ әдебиетіне жасаған жаңалығын анықтау керек. Абайдың әдебиеттегі жаңалығы қайсы? Біздіңше, Абайдың әдебиеттегі жаңалығы біреу емес, әлде неше.

Бірінші жаңалығы – Абайдың көркем сөзге – поэзияға көзқарасы. Өлең жазушы, айтушы Абайдан бұрын да көп болды. Өлең қазақ өмірінде үлкен орын алды. Қазақтың салт-санасын сұрыптауда өлең феодал табының тап құралы болды. Жыр, қисса, айтыс өлеңдер – бәрі де қазақтың феодал табының тілегін жырла-

ған өлеңдер еді. Өлеңді осылай тап құралы қылып пайдалануды қазақ байлары жақсы білді, жақсы түсінді, ел ішіндегі жыршы, өлеңші ақындарды қазақ байы өзіне бағындырды. Әрбір байдың өз жыршысы, өз ақыны болды. Бірақ та қазақтың феодалдары өлеңнің өнер екендігін, ақынның талантын бағалауды Абайдан бұрынғы заманда білген емес. Қазақтың ескі феодалының ұғынуынша, ақын байға қызмет қылатын еті тірі, епті жігіттің бірі ғана. Ақынның жақсылығы – өз байын, руын қалай мақтай біледі, осыған байланысты. Абай айтқандай, «жоқты-барды сатып, елін, байын мақтаса», сонымен ескі ақындардың аты шығушы еді. Бұлардың таланты, ақындығы осыған ғана байланысты еді. Абайдан бұрынғы ескі замандағы феодалшы ақындарда өзінің міндетін, ақындық өнерін осылай ғана бағалаушы еді. Ақынға, өлеңге осы көзқарас болғандықтан, ақын да, өлең де жалдамалы болушы еді. Өлеңді ханның, сұлтанның, байдың жалдамалы ақыны ғана айтатын еді. Үстемдік құрып, ел билеп отырған феодалдардың өздері ақындық құруды бойына кемшілік деп санаушы еді. Абайдан бұрынғы қазақтың заманын шолып көріңіз. Қазақтың не ханы, не сұлтаны, не байы, би болысынан осы ақын болып еді дегенді көре алмаймыз. Бұлардан ешкім ақын болған жоқ. Сонда осылардың ақындық таланты, өнері болмағандықтан емес, ақындықты қорлық, кемдік деп санғандықтан, бұлардан ақын болмады. Міне, осы ескі көзқарасқа Абай өзгеріс жасады. Абай өлең үлкен өнер екенін білді. Ақындықты талантпен байланыстырды, екінің бірі ақын бола алмайтынын анықтады. Ақын болу қорлық, кемдік емес, үлкен өнер, өзгеден артықтық, жан байлығы деп ұғынды. Абай өзі – үлкен бай. Бірақ сол байлығына қарамай, өлеңнің өнер екенін, әлеумет тұрмысында орны үлкен екенін ұға білді. Абайдан бұрын байға ақын болу, өлең жазу қорлық болса, енді Абайша, байдың ақын болуы, өлең жазуы асқандық, білімділік, жақсылық сипатқа айналды.

Абайдың ақындық туралы пікірі әлде неше өлеңдерінде ашық айтылады. Бір өлеңінде ескі ақындарды Абай былай баяндайды:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,  
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.  
Ақындары ақылсыз надан болып,

Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап,  
Қобыз бен домбыра алып, топта сарнап,  
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.

Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,  
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.  
Мал үшін, тілін безеп, жанын жалдап,  
Мал сұрап, біреуді алдап, біреуді арбап.  
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,  
Өз елін «бай» деп мақтап құдай қарғап.  
Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,  
Жыйса да бай болмапты қанша малды ап,  
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз  
Бытжырақ көрінеді соларды айдап.

(100-бет)

Шортанбай, Дулат пен Бұқар жырау,  
Өлеңі бірі жамау, бірі құрау.  
Өттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,  
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау.

(102-бет)

Абайдың осы сөздері өз тұсында үлкен жаңалық еді. Қазақ әдебиетін жоғары көтеретін, ілгері бастайтын пікір еді. Абайдан бұрын өлеңге ақынға мұндай сын көзімен қараушы адам қазақта болған жоқ. Абайдың артықтығы, қырағылы – осы ескі ақындарды сынай білді, кемшіліктерін көрді.

Абай ескі ақындарды сынап қана қойған жоқ, ақын қандай болу керек, өлеңді қалай жазу керек, өңгіменің бұл жағын да сөз қылды. Алдымен, жақсы ақынның үлгісін Абай өзі көрсетті. Өзінің ақындық міндеті жайында Абай былай дейді:

Ескі бише отырман бос мақалдап,  
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.

.....  
Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,  
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін,  
Көкірегі сезімді тілі орамды  
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

.....  
Сый дәм етпе, берсе алма еш адамнан,  
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан.

Сүйенерлік адамды сүй, қызмет қыл,  
Аулақ бол әнін сатып берсе алғаннан.

Міне, бұл сөздер Абайдың ақындық программасы еді. Қазақ ақындарының алдына тартқан жаңа міндет, жаңа бақыт еді.

Абай ақындықты өзіне үлкен бақыт, үлкен жақсылық деп білген. Өлең жазу Абайда үлкен жұбаныш болған. Өлең арқылы Абай елімен сырласады. Өлең арқылы жұртқа үгіт, өсиет айтады. Білім жаяды. Өлең жазу арқылы Абай ойға салынады. Оймен алды, артын шарлайды. Өлеңмен Абай терең сырлы пікірлер толғайды.

Абайдың қайғырып, қамыққанда жалғыз жұбанышы серігі өлеңі болды.

Өзгеге көңілім тоярсың,  
Өлеңді қайтып қоярсың!  
Оны айтқанда толғанып,  
Ішпегі дертті жоярсың.  
Сайра да зарла қызыл тіл,  
Қара көңілім оянсын.

.....  
Тыңдамаса еш адам,  
Өз жүрегім толғансын.  
Әр сөзіне қарасын,  
Ішпегі дертім қозғалсын.

(141-бет)

Өлең туралы Абайдың басқа да жазғандары бар. Бәрі де осы сарынды. Бәрінде де Абай өлеңге айрықша мән береді, өлеңді сөздің асылы, адамның көз ашар ақылгөйі деп түсінеді.

Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,  
Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Қазақ әдебиетінде өлеңге, ақынға бірінші рет осындай мән беріп, бағасын көтерген – Абай. Сондықтан біз Абайды өз тұсын-да қазақ әдебиетінде жаңашыл ақын, үлгілі ақын болды дейміз.

Абайдың екінші жаңалығы – қазақтың жазба ұлт әдебиетін жасауға бас болғаны. Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде жеке феодалдан қара басымен байланысты өлеңдер басым болушы

еді. Жалпы, ұлт қамы, жалпы елге ортақ мәселелер аз айтылушы еді. Абай бастаған, Абай жазған әдебиетте жалпы қазаққа, бүтін ұлтқа ортақ әңгімелер сөз болатын болды. Абай өлеңінің жүзден сексені – ұлт қамы, қазақ елінің ортақ мәселелері. Ең аяғы, Абайдың өзіне арналды деген мұң, зарға түскен өлендерін алсаңыз да, осы жұрт қамы, қазақ қамы сөз болады. Сол қазақ жұрты үшін Абай дертті болады. Сол қазақ үшін Абай жылайды. Ең болмағанда:

Жылай, жырлай өлгенде,  
Арттағыға сөз қалсын.  
Мендей ғарш кез келсе,  
Мойын салсын, ойлансын.  
Қабыл көрсе сөзімді,  
Кім таныса сол алсын, –

дейді.

Тірі күнімде сөзімді тыңдамаса, кейінгіге сөзім қалсын дейді. Осы ұлт қамын ойлау, бүтін қазақ елінің мұңын жырлау сарыны Абайдың өлендерінен, тіпті ашық көрінеді. Абайдан бұрынғы ақындарда айтылмаған, ұлт мұңымен байланысқан өлендер Абай тұсында, Абай басшылығымен туады. Абай өлеңі «ру» көлемінен асып, бүтін қазақ даласына қанат жаяды. Қазақ елін Абай түгел алады. Қазақта ұлт туы астына, елдікке шақырады. Абайдың осы жұртшылығы ел қамы, ел мұңы деп күніренуі де қазақ әдебиетінде жаңа сарын. Сондықтан біз Абайды қазақтың ұлт ақыны дейміз, қазақтың жазба ұлт әдебиетінің атасы дейміз.

Абайдың қазақ әдебиетіне кіргізген үшінші жаңалығы – орыс әдебиетінің үлгілерін алуы. Абай бірінші рет қазақ тіліне орыстың атақты ақындарының өлендерін аударды. Қазақ әдебиетіне жаңа пікір, жаңа өлең түрлерін кіргізеді, сөйтіп, қазақ әдебиетін өнерлі елдің әдебиетімен жақындастыру, байланыстыру қамын іздейді. Абай заманында қазақ тілінде Пушкин, Лермонтовтарды өлеңмен аудару үлкен жұмыс, өте қиын жұмыс еді. Осы қиын жұмысты, үлкен игі жұмысты алғаш қолға алған Абай болды. Бұл жөнінде Абай үлкен қырағылық көрсетті, ірі ақын, ұлт ақыны екендігін білдірді, сондықтан біз Абайды бірінші рет өнерлі елге қол созған, өнерге ұмтылған, өнерлі, талапты ақын дейміз.

Абайдың төртінші жаңалығы қазақтың тіл байлығын ұқсата білді. Алғаш қазақтың қарапайым, жуан тілінде көркем образды сөзбен, мағыналы, терең сырлы, қызықты өлең жазу үлгісін көрсеткен Абай болды. Абайдан бұрынғы әдебиетте, әсіресе киссаларда қазақ тілі орынсыз шұбарланған еді. Араб, парсы сөздері орынды да, орынсыз да өлең ішінде қыстырыла беруші еді. Абай осыған қарсы болды. Абай қазақтың әдеби тілін шұбарламады. Өлеңдерінде қазақтың жалпыға ұғымды, жабайы тілін қолданды. Қазақтың жабайы тілі Абай өлеңдері арқылы көркем әдеби тілге айналды. Қазақтың осы күнгі жазба әдеби тіліне бірінші негіз салған, жаңа жол ашқан Абай деп білеміз. Орыстың әдебиетінде Пушкиннің рөлі қандай болса, қазақ әдебиетінде де өз әлінше, қазақ жағдайында Абайдың да рөлі сондай болды. Әрине, Абай жазба әдебиетке негіз салды, тілін түзеуге басшы болды дегенде, Абай жаңадан тіл жасады деп ұқпау керек. Тыңнан ешкім де ештеңе жасай алмайды. Абайда жаңа тіл жасаған жоқ. Абайдың істегені қазақтың ескі ауыз әдебиетіндегі, халық аузындағы күнбе-күнгі тұрмыстағы айтылып жүрген қарапайым, жалпылама сыртқа түсінікті тілін пайдалана білді. Көркем әдебиеттің керегіне жаратты. Ақыны келіссе, қазақ тілі де көркем, образды тіл, өз әлінше бай тіл екендігін көрсетті.

Біз жоғарыда Абайда екі жақты әсер болды дедік. Бірі – Абайдың бала жасында, жігіт кезіндегі әкесі Құнанбай тәрбиесінен қалған ислам әсері, араб, парсы, шағатай әдебиетінің әсері. Екіншісі – Абайдың сақайған кезіндегі орыс культурасының, әсіресе орыс әдебиетінің әсері. Осы екі әсердің екеуі де Абайдың тілінде анық көрінеді. Абайдың алғаш жазған өлеңдерінде араб, парсы тілінің әсері тіпті күшті болады. Мәселен:

Жүзі – раушан, көзі – гаухар,  
Лағылдек бет ұшы ақмар,  
Тамағы қардан әм бихтар,  
Қасың күдірет, қолы шыйға.

Дәл осындай болмағанмен де, дін туралы жазған соңғы жылдардағы өлеңдерінде де Абай араб, парсы тілдерінің ықпалынан мүлде құтылып кете алмайды. Азды-көпті араб-парсы сөздерін кейінгі өлеңдерінде де қыстырып отырады. Мәселен:



Аманту оқымаған кісі бар ма?  
Оқыту дегенмен ісі бар ма?  
Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді  
Оларға кезімен нәби келеді.  
Қағида шарияғати өзгерсе де,  
Тәгріп Алла еш жерде өзгермеді.

(1902 ж.)

Алайда Абайдың соңғы жылдарда (80-90 ж.) жазған өлеңдерінде араб, парсы тілдерінің әсері азая береді. Абай көбінесе қазақтың қарапайым-жуан тіліне ауады. Жұртшылық, ғашықтық, аударма өлеңдерінің бәрі де қазақтың қара тілімен жазылады. Кейде осы өлеңдерінде бірен-саран орыс сөздері қатыстырылады. Бірақ бұлардың көбі жаңа термин есебінде, қазақтың тілін байыту ниетімен ғана алынған сөздер болады. Мәселен, Абайдың кейбір өлеңдерінде:

Бизітке төлемей,  
Шырағым, бос қалма.

Жә болмаса:

Тактысына билесін...

Тағы осы сықылдылар.

Мұндай термин есебінде орыс тілінен пайдалану Абайдың соңғы ақындық құрған кезіндегі өлеңдерінде көп кездеседі. Мұнысы да Абайдың жаңалығы. Қайта орыс тілінен керекті терминдерді алу жөнінде төңкерістен бергі терминші ұлтшылдардан Абайдың аяқ алысы анағұрлым игі еді.

Абай заманына қарамай, орыстың керекті терминдерін өзінше қазақ әдебиетіне кіргізуге тырысты. Жарытып, қорытып ештеңе істемесе де орыс әдебиетінен орыс культурасымен жақындасу керек деген бетте болады. Бизит, такты, промысыл сықылды сөздерді жаңа термин қылып кіргізеді. Ал кейінгі төңкерістен бергі ұлтшыл терминшілер бұл жөнінде Абайға да ере алмады. Абай заманында адыра қалған ескілікті қайта қозғады. Қазақтың бүгінгі тұрмысында құлаққа жат, үйренуге қиын араб, парсы сөздерін термин қылды немесе тыңнан ойға да, көңілге де қонбайтын «жаңа

сөздер» ойлап шығарды. Қалайда орыс тіліне жоламау, орыс әдебиетінен алыстау, етек жеңін қоршап-қымтап, қазақ әдебиетіне орыс терминдерін (жалпы Еуропаның білім терминдерін, сөздерін) кіргізбеуге тырысты. Мұның атын бұлар қазақ тілін таза сақтау деп түсіндірді. Шынында, мұның аты қазақ тілін таза сақтау емес, қазақты надандықта ұстаудың программасы еді.

Қазақты Еуропаның, әсересе сұрыпталған дайын терминдерімен пайдалану жөнінде бірінші рет игі жұмыс бастаған Абай ақын болды. Абай қазақтың өз тіліндегі барлық байлықты пайдалана отырып, реті келген жерде орыс тілінен де керекті терминдерді алудан қашпады. Абайдың бұл ісі де бүгінгі біздің көп ақындарымызға мәнін жоймаған, үлгі аларлық іс.

Биылғы Мәскеуде болып өткен бірінші Совет жазушыларының съезіндегі үлкен, күрделі сөздің бірі көркем әдебиеттің тілін түзеу мәселесі болды. Бұл мәселе жалғыз орыс әдебиетіне ғана тиісті мәселе емес. Орыста әдебиет тілі ойлағандай шешілмеді деп отырса, қазақ сықылды елдерде бұл мәселе әлі тіпті тың жатыр. Біздің кейбір жазушыларымыз, ақындарымыз соңғы жылдарда қазақ тілінде жазудан қалып барады. Кейбіреулер мұны «пролетариатшылық» деп түсінетін тәрізді. Әрине, «аударма» тілмен, қазақша емес, не орысша емес, жазушының өзінен басқа ешкім ұқпайтын сауатсыз тілмен көркем әдебиет жасай алмаймыз, қазақ тілін байыта алмаймыз. Мұндай жазушыларға Қазақстан жұртшылығы, сөз жоқ, қарсы болады. Алдымен, мұндай «тіл бұзушыларға» қазақ жазушылары қарсы болу керек. Өз жазушыларында қазақ тілінің жақсы үлгісі көрсетілуі керек. Міне, біздің осы үлкен игі жұмысымызда Абайдың да пайдасы аз болмады. Абай тілі қазақтың бүгінгі көп жазушыларына үлгі бола алады. Абай – өз тұсында қазақтың тіл байлығын түгел меңгерген кісі. Абай ескі тілді біліп қана қоймай, сол тілді байытуға қам істеген кісі. Өнерлі елдердің тіліне жеткізуді арман қылған кісі. «Сөз патшасы» өлең тілін өдемілеп, жырлап, құндызша құлпыртқан Абай болатын. Абайдың би, болыстарды сөккен, найзаның ұшындай өткір тілі, ғашықтықты дөттеген нәзік сезімді, ыстық жүректі, жылы сөзі, жұрт қамынан туған өзінің қайғы, мұң басқан сырлы тілі, терең ой, жаралы жүрек, нәзік сезімнен шыққан сырлы жыры – осылардың бәрі де Абай тілінің байлығын, Абайдың әр

өлеңінің маңызына лайық сөз таба білгендігін көрсетеді. Абайдың өлеңдерін оқығаныңда, алдымен, көңіл тартатыны – әдемі, образды, кестелі сөзі. Абай өлеңдерінде артық сөз таба алмайсың (болса бірен саран), әрқайсысы орнымен айтылады, қиуы келіп, жабысып, жатады, бөлектеніп кедір-бұдыр болып тұрған сөз болмайды. Абайдың:

Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,  
Қиыннан қиыстырар ер данасы,  
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,  
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.  
Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,  
Ол ақынның білімсіз, бейшарасы, –

дегені қазақтың Абайдан басталған буржуалыққа бет бұрған байшыл әдебиетінің жаңа жолы еді. Бұрынғы төрт жол төрт жақтан келетін өлең ескіріп, жаңа заманға жаңа өлең керек болғанда туған жаңа өлеңнің алғашқы нұсқа, үлгілерін Абай жазады. Шынында да, Абайдың көп өлеңдері «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиеді».

Абай тілі – образды тіл. Абай образды тілімен әйелді суреттесін, жоқ, жақсы атты суреттесін, жа болмаса, көш-қонды, жазды, жайлауды, қызған қысты, суыған күзді суреттесін – бөріңде де Абай образды тілге байлығы, Абай ақындығының күштілігі, таусылмайтын бұлақ сықылды сөздің де, образдың да қиылып, төгіліп, ағытылып жатқанын көресің. Абай тілінің артықша бір қасиеті – аз сөзбен көп мағына беруі. Төрт-бес жолмен Абай тұтас адамның кейпін, мінез-қылығын көрсетеді.

Мәз болады болысың,  
Арқаға ұлық қаққанға.  
Шелтірейтіп орысың,  
Шенді серкеп жапқанға.

Абайдың осы төрт жол өлеңінде қазақтың ескі болысының мінез-құлқы, сыртқы-ішкі сыйпаты көзге анық елестемей ме? Абайдың «аш би, қу старшын» деген бір ауыз сөзінде де көп мағына жатқан жоқ емес пе? «Аш би» деген сөзбен қазақ биінің арамдығы, елді жалмап, бірді, бірге атыстырып-шатыстырып

отыратыны, сонда да өзі тойса да көзі тоймай, ылғый «аш» отыратыны өтірік пе? Абай осыны бір-ақ сөзбен айтып-түсіндіріп отыр. Ақындық, шеберлік сөзге ұсталық, тілге, образға байлық осындайдан табылады.

Абай қысқа сөзбен адамның ғана образдарын суреттеген жоқ. Абайдың өлеңдеріндегі пейзаж, жаратылыс суреттерін алсаңыз да осы қасиет бар.

Желсіз түнде жарық ай,  
Сәулесі суда дірілеп.  
Ауылдың жаны терең сай,  
Тасыған өзен күрілдеп.  
Қалың ағаш жапырағы,  
Сыбырласып өзді-өзі.  
Көрінбей жердің топырағы,  
Құлпырған жасыл жер жүзі.

Осы сегіз жолда да қалың ағашты, терең сайды жағалай отырған қазақтың жазғы ауылы елестемей ме?

Желсіз түнде жарық ай,  
Сәулесі суда дірілеп.

Осы да өте бай образ ғой. Бір сөйлемде жел, түн, ай, су, сәуле – осылардың құбылысы, перне-суреттері – бәрі түел айтылып отырған жоқ па?

Осының бәрі, әрине, Абайдың тіл байлығы, ақындығының күштілігі арқасында ғана болып отыр. Күшеншек ақын бір ауыз сөзді, 10-20 ауызға айналдырып, мылжындап, езіп отырар еді. Абайда бұл жоқ. Абай тереңнен алды, қысқасынан қайырады, тауып айтады. Сондықтан біз Абайды көркем тілдің ұстасы дейміз. Өз заманында ақындығымен, образды әдемі тілімен қазақ әдебиетіне Абай жаңалық кіргізген, үлгі жасаған ақын дейміз.

Абайдың қазақ әдебиетіндегі төртінші жаңалығы – Абайдың жаңа әдебиет түрлерін жасауы. Қазақ поэзиясына Абай түр жағынан көп жаңалық кіргізді. Абай өлеңдерінің сарыны, бағыты, мазмұнындағы жаңалықтар өлең түрлерінде де көзге анық көрінеді. Абай өлеңдерінің тілін, түрін, кестесін ғылыми жақтан тереңдеп ерекше тексерген кісі Абай өлеңдерінің түр жағынан

бүгінгі қазақ поэзиясына да бір сыпыра қолайлы үлгілер табар еді. Абай жасаған өлең үлгілері әлі түгел пайдаланған жоқ. Ұлтшыл ақындар Абайдың бес-алты түрін ғана алды. Төңкерістен бұрынғы қазақ ақындарының Абайдан асып, жаңа түр тапқаны жоқтың қасында. Бәрі де Абайды түгел пайдалана алмады. Абай өлеңдерінде, сұрыптай келгенде, 16 өлең түрі бар. Соның бір сыпырасы – қазақтың ескі ауыз әдебиеті – жыр, қысса қара өлеңі, өндерінен алынған түрлер. Қазақтағы бар өлең түрлерін Абай түгел пайдаланған деуге болады. 11-12 буынды қысса, қара өлең түрі, желдіртіп отыратын жыр түрі, 5-6 буынды, жазық өлеңдері, 7-8 буынды екі жолды, қысқасынан қайырылып отыратын жырау түрі осылардың бәрі Абай өлеңдерінде де көп кездеседі.

Бұлардан басқа өзінің тыңнан шығарған, орыс, араб, парсы әдебиеттерінен алған үлгілері де жоқ емес. Біздің жалпылап шолуымыздың өзінде-ақ Абай өлеңдерінен 7-8 өлең түрлері қазақтың бұрынғы әдебиетінде болмаған түрлер дейміз. Абайдың жаңа түрлерінде екі түрлі өзгерістері бар. Бір келкі өлеңдері – өнге лайықтап, музыка үніне үйлесіп, буын өлшемі, дыбыс ұйқастары, сөз ырғағы күшті болып келеді. Өлеңді оқығанда сөз ырғағы, дыбыс ұйқастары өлеңінің жалпы кестесі өнге өзі тартып тұрады. Қара сөзбен оқығанның өзінде-ақ ән болып оқылады. Мәселен, Абайдың:

Көзімнің қарасы,  
Көңілімнің санасы  
Бітпейді ішімде  
Ғашықтық жарасы.

Жә болмаса:

Қара көз, имек қас,  
Қараса жан тоймас,  
Аузың бал қызыл гүл,  
Ақ тісің кір шалмас (150-151 б.).

Айттым сәлем қаламқас,  
Саған құрбан мал мен бас.  
Сағынғаннан сені ойлап,  
Ағар көзден ыстық жас.  
Сенен артық жан тумас,

Туса-туар артылмас.  
Бір өзінен басқаға  
Ынтықтығым айтылмас.

Абайдың осы сықылды өлеңдері көп. Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасы да осы сарынды өлең түрімен аударылған. Абайдың осы сықылды өлеңдерінің бәрі де ән-күйге лайықталып жазылған. Сөз кестесі, дыбыс ұйқастығы, өлеңнің өлшемі, буын мөлшері, сөзден құрылған сөйлем ырғағы, қисыны – бәрі де әнге күйге тартады. Бір өлеңнің аяғында, Абайдың өзі де айтады:

Мұны оқыса, кім танып,  
Жүрегіне от жанып.  
Сөзді ұғарлық жан тапса,  
Айтса жарар ән салып, –

дейді.

Шынында да Абайдың мұндай өлеңдері елге тез тарады. Ел ішінде ән болып айтылды.

Абайдың екінші бір келкі өлең түрлері әнге келмейді, өлең кестесі, сөз ырғағы, сөз қисыны мазмұнына бағынады. Мағынасы келіп тұрған сөзді кейде өлең ұйқастығын, жалпы кестесін бұзып тұрса да Абай қосып жібереді. Абайдың мұндай өлеңдерінде терең ой, толғаулы, табакты сөз кездеседі, әңдетіп сылдыратып оқи алмайсың, көбінесе, талдап, саралап, тоқтап оқисың. Бір сөйлемнің ішінде әлде неше рет тоқтау керек болады, мәселен, Абайдың:

Шын көңілмен сүйсе екен кімді сүйсе,  
Бір сөзбен тұрса екен, жанса, күйсе.  
Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар,  
Оңғақ бұлдай бұлдайды бір дым тисе.  
Кемді күн, қызық дәурен тату өткіз,  
Жетпесе біріндікін бірін жеткіз.  
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,  
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз, –

деген өлеңдерін, әрине, әнге салуға болмайды. Абайдың өзі де бұларды әнге деп арнамаған. Абайдың үгіт, өсиет қылып жазған өлеңдерінің көбі осылай жазылады. Толғап, талдап, жаяулатып оқуды керек қылады.

Абайдың жаңа түрлерінің ішінде қазаққа көбірек жайылғаны – «Сегіз аяқ». Бұл өлеңі ән болып та айтылады. Абайдан кейінгі ұлтшыл ақындардан да осы түрді қолдаушылар болды. Абайдың осы «Сегіз аяғының» өзге түрлері де бар.

«Сегіз аяқта»:

Алыстан сермеп,  
Жүректен тербеп,  
Пымырылып бойға жайылған,  
Қиудан шауып,  
Қисынын тауып,  
Тағыны жетіп қайырған,  
Толғауы тоқсан қызыл тіл,  
Сөйлеймін десең өзін біл.

Осы сегіз жолдың түйіні соңғы екі жолда шешіліп отырады. Әрбір екі жолы бір-бірімен үйлесіп, үшінші жол алтыншы жолмен үйлеседі. Ал өзге түрлерінде не «алты аяқ», не «жеті аяқ» болып келеді. Мұнда екіге бөлінеді. Сол әрбір бөлігінде түйіні шешіліп, мағынасы ашылып отырады.

Мәселен:

Бай сейілді,  
Бір пейілді,  
Елде жақсы қалмады.  
Елдегі еркек,  
Босқа селтек,  
Қағып елін қармады.

Бұл алты жол үш-үштен бөлінеді. Екі жолы бір бірімен ұйқасып, үшінші жол алтыншы жолға ұйқасады. Бірақ алғашқы үш жолда да, кейінгі үш жолда да мазмұны бөлек, бір-біріне бағынбайтын болады. Осы сықылды, «жеті аяғы да» бөлшектеніп келеді.

Мәселен:

Ғашықтық қиын жол!  
Жетсең жеттің.  
Не болды?  
Арманда өмір  
Өтті.  
Ойлай ма екен мені сол.

Мұнда бірінші бастауыш жол мен жетінші қорытушы жол үйлеседі. Бірден соңғы екінші, үшінші жолдар ұйқасады. Қалғандары сөйлемінің маңызына қарай құбылып отырады, кейде ұйқасады, кейде ұйқаспайды. Абайдың бұл түрі өзінің де аз қолданған түрі. Тегінде, поэзияға өте қиын түр болу керек. Және осында ұйқастық, ырғақтық та аз сықылды. Оқығаныңда томар аттап, жығыла-сүрініп келе жатқан кісіше оқисың. Кейінгі қазақ ақындарына Абайдың бұл түрінің жүкпай қалуының да бір себебі осы болу керек.

Абай өлеңдерінде дыбыс үндестігі құбылып, буын ұйқастығы құбылып, буын ұйқастығын жасағандар да бар. Мұнда Абай өлеңдегі әрбір сөйлем, не бір жолдың ішінде бірыңғай үндес, ұйқас дыбыстарды тізеді және өзі осы жолдардың бастауын бір-ақ дыбыс не бір-ақ түрлі буынмен бастайды.

Мәселен:

Самародный сары алтын,  
Саудасыз берсең алмайды,  
Саудыраған жезіне.  
Саудырсыз сары қамқаны,  
Садаға кеткір сұрайды,  
Самарқанның бөзіне.

Жә болмаса:

Жайнаған туың жығылмай,  
Жасқанып жаудан тығылмай,  
Жазалы жаудан бұрылмай,  
Жау жүрек жомарт құбылмай...

Міне, бұл өлеңдерінде Абай әр өлең жолын бір-ақ дыбыспен, бір-ақ түрлі буынмен бастайды. Бастапқы біз келтірген өлеңді – «Самародный сары алтынды» ылғиына «с» дыбысы «са» буынымен бастайды. Осы «с» дыбысына ұйқасты дыбыстарды «ж», «з» не «с»-ның өзінің кейінгі жол ішіндегі сөздерде де болуын қарастырады. Сонда жалпы өлеңді оқып отырғанда, «с» мен басталғанынан басқа, бүтін өлең ішіне «с» не осыған ұйқас «ж», «з» дыбыстарымен үндесіп жатқанын көресің. «Жа» мен бастаған өлеңдерінде де осы әдісті қолданады.



Абайдың осы дыбыс ұйқастығын қуалау әдісі өлең жолының басында ғана емес, аяғында да қолданылады. Жолдың аяғын ылғиына өлең біткенше бір түрлі буынмен, үндес, ұйқас дыбыспен ғана қайырып отырады. Мәселен:

Антпен тарқайды,  
Жиылса кеңеске.  
Анттасын алқайды,  
Сен тентек демеске?  
Кім аттан шалқайды?  
Амал жоқ жемеске (164-бет).

Мұнда өлең жолының аяғы бір түрлі дыбысты буындармен ұйқасып отырады. «Айды, қайды» деген жұрнақтар бірінші жолда, «еске» екінші жолда болып отыр. Жол аралатып осы екі түрлі жұрнақ бүтін өлең біткенше келеді де отырады. Осының өзі, әрине, Абайдың сөзге, образға, түрге байлығын көрсетеді. Жоғарыда біз Абайды күшті ақын, төгіліп, тасып отыратын ақын деп едік. Абайдың сол ақындығы, таусылмайтын бұлақ екені осындай өлең түрлерінде де көрінеді. Сондықтан біз Абайды қазақ поэзиясына жаңалық кіргізген, жаңа түр берген, үйренерлік үлгі қалдырған ақын дейміз.

Абай ылғиына поэзиямен ғана шұғылданды. Поэзия ішінде Абайдың басым сарыны лирика, сырлы өлең болды. Қазақтың Абайдан бұрынғы әдебиетінде де лирика көп орын алып келеді. Әсіресе қазақтың әйел мұңын жыр қылған немесе орыс отаршылығына қарсылық білдірген өлеңдерінде лирика күшті болатын.

Бұл жағынан қарағанда Абай лирикасы қазақ поэзиясында жаңалық емес. Абайда Абай лирикасы ескі әдебиеттегі лирика емес. Абайдың заманына қарай бұл жөнінде де азды-көпті қосқаны бар. Абай лирикасының бір ұшы қазақтың ескі әдебиетінде жатса, енді бір ұшы орыстың Пушкин, Лермонтовтарында жатыр. Бұл екі түрлі лирика – екі елдің, екі түрлі дәуірдің лирикасы. Бірақ Абайда осының екуінің де әсері бар. Абай екеуін де қоса білді. Абайдың қара басындағы, пікіріндегі ақындығындағы екі жақтылық оның сырлы өлеңінде де болды. Абайда торығу, жалығу, шаршау сарыны да болды. Сонымен қабат Абайда өзге тартатын, жұбататын сарын да болды.

Абай лирикасының екі жақты, екі түрлі болып келуі оның таптық жолына байланысты. Біз жоғарыда Абайдың шаршауы-

ның өзі ескілікті көксегендіктен емес, жаңалықты іздегендіктен, соған жете алмағандықтан деп едік. Абай лирикасындағы торығу сарынын да осылай бағалау керек.

Абай лирикасында жеке адамның мұңы мен өлеумет тілегі араласып жатады, Абай қара басын сол көп үшін, жұрт үшін жылатады. Өлең мен өлердегі сырын айтады. Абай сыры жүрек, сезім, сананы «түгел аралайды». Адамның ішіне кіреді, жанын қозғайды. Бұл жағынан қарағанда терең сырлы, ішкі сырды қопартын лирика қазақта Абайдан басталды деуге болды.

Біз Абайдың ақындығын сөз қылғанда, көбінесе, оның жаңалығын, поэзияда жасаған үлгілерін айттық. Абайдың осындай жаңалықтары, өз заманында жақсы үлгілері болғанымен, кемшіліктері де аз емес. Абай поэзиясындағы ең үлкен кемшілік – Абай күнбе-күнгі тұрмысқа ғана сыншы болды, көп өлеңі қысқа үгіт, өсиет ретінде ғана жазылды. Абайдың сырлы өлеңдері де осы белден ұзамады. Үлкен поэма, терең, толымды, тұлғалы, жақсылы, жаман образды күрделі өлеңдерді Абай жазған жоқ. Кесек поэма, өлеңдерді Абай басқа ақындардан аударуға тырысқан. Бірақ бұлары да бітпей қалған. Абай сықылды үлкен таланттың кесек нәрсе жазбауы не? Біздіңше, ең үлкен себебі Абайдың әдебиетке кеш қатысуынан, мезгілін өткізіп алғандығынан дейміз. Абай екі сөзінің бірінде өзінің кеш ояңғанына, өнерге кеш қол сермегеніне өкінеді, қынжылады. Осынысы – Абайдың шыны. Абай кеш оянады. Өнер-білімге сақайған соң қол созды. Қартайған Абайдың уысына білім түгел түспеген. Абай қанша көп оқып, көп тоқыса да надандықтан, шала білімдіктен құтыла алмады. Абайдың ойға алғаны, көздегені тілегені көп болды. Бірақ қолы қысқа, білімі таяз болғандықтан, көбіне жете алмады. Оның үстіне Абай өскен ортасынан, елінен де «етек бастыны» көп көрді. Жалғыз болды. Осының аяғы барып, Абайды кейде жылатты, мұң-зарға салды.

Абай – самородок, қарадан оқымай шыққан талант. Бірақ оның заманы, өскен ортасы, алған тәрбиесі, шыққан тегі – бәрі де Абай талантын өсірерлік болмады, қайта өшіруге тырысты. Сондықтан Абай сынды ақын құлашын жая алмады. Көсіліп отырып, кеңінен туылған терең, үлкен темалы кесе поэзия жасай алмай кетті. Абай арманда кетті.

*1935 ж.*

## ТҮСІНІКТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Абай туралы сөз. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1995 жылы 9 тамызда Республика сарайында Абай Құнанбайұлының дүниеге келгеніне 150 жыл толуына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Назарбаев Н.Ә. Абай туралы сөз. – Алматы: Рауан, 1995; Абай институтының вебсайты.
2. Ысқақұлы К. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Ысқақұлы К. Абайдың өмірі // Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі / бастырған Кәкітай, Тұрағұл Құнанбай ұландары. – СПб., 1909; Абай институтының вебсайты.
3. Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі. Бірінші нұсқасы (1927-1933). Баспа сөз бетінде жарияланған: Әуезов М. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. – Қызылорда, 1933; Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы: Санат, 1997; Абай институтының вебсайты.
4. Жанатайұлы К. Абай туралы естелік әңгіме. Баспа сөз бетінде жарияланған: Көкбайдың Абай туралы естелік әңгімесі // Абайдың ақын шәкірттері. Екінші кітап / дайындаған Қ. Мұхамедханұлы. – Алматы: Республикалық Абай қоры, 1994; Абай институтының вебсайты.
5. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. Баспа сөз бетінде жарияланған: Абайдың ақын шәкірттері. Бірінші кітап / дайындаған Қ. Мұхамедханұлы. – Алматы: Республикалық Абай қоры, 1993; Абай институтының вебсайты.
6. Бөкейханов Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Баспа сөз бетінде жарияланған: Семипалагинский листок. – 1905. – 25-27 ноябрь; Записки Семипалагинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО. – 1907. – Вып. 3. – С. 178-181 (1-8) <http://lib.rgo.ru/reader/flipping/Resource-823/RuPRLIB12047744/index.html>; Жұлдыз. – 1991. – №9. – 110-114-беттер; Мырзахметов М. Абайды оқы, таңырқа. – Алматы, 1993. – 11-17-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны. Баспа сөз бетінде жарық көрген: Қазақ. – 1913. – 23, 30 қараша, 22 желтоқсан; Байтұрсынұлы А. Шығармалары / құраст.: Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989; Абай институтының вебсайты.
8. Дулатов М. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Баспа сөз бетінде жарық көрген: Қазақ. – 1914. – 23 маусым; Дулатов М. Шығармалар жинағы. Бес томдық. 2-том. – Алматы: Мектеп, 2003; Абай институтының вебсайты.
9. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдың өнері һәм қызметі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Екеу. Абайдың өнері һәм қызметі. – Абай. – 1918; Абай институтының вебсайты.
10. Сағди А. Абай. Баспа сөз бетінде жарияланған: Ташкент: Ақжол, 1923. – № 335, 356, 359, 363, 369, 372.
11. Сейфуллин С. Ибраһим Құнанбайұлы (Абай). Баспа сөз бетінде жарияланған: Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. 6-том. Ғы-

лыми зерттеу және сын мақалалар. – Алматы: Қазығұрт, 2006; Абай институтының вебсайты.

12. Жансүгіров І. Абайдың сөз өрнегі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Жансүгіров І. Көптомдық шығармалар жинағы 4-том. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005; Абай институтының вебсайты.
13. Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Әдебиет майданы. – №11-12. – 1934; Абай институтының вебсайты.
14. Ысмайылов Е., Шашкин З. Абайдың өлең өрнектері. Баспа сөз бетінде жарияланған: Әдебиет майданы. – 1934. – №11-12; Абай институтының вебсайты.
15. Тоғжанов Ғ. Абайдың ақындығы. Баспа сөз бетінде жарияланған: Тоғжанов Ғ. Абай. – Қазан, 1935. – 119-137-беттер.

## МАЗМҰНЫ

|                                                        |     |
|--------------------------------------------------------|-----|
| Назарбаев Н. Абай туралы сөз.....                      | 3   |
| Ысқақұлы К. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі.....   | 21  |
| Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі .....                | 31  |
| Жанатайұлы К. Абай туралы естелік әңгіме .....         | 94  |
| Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы.....                     | 105 |
| Бөкейханов Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбаев .....           | 130 |
| Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны.....                | 136 |
| Дулатов М. Абай (Ибраһим) Құнанбаев .....              | 144 |
| Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдың өнері һәм қызметі..... | 147 |
| Сағди А. Абай.....                                     | 153 |
| Сейфуллин С. Ибраһим Құнанбайұлы (Абай).....           | 174 |
| Жансүгіров І. Абайдың сөз өрнегі.....                  | 182 |
| Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі .....     | 189 |
| Ысмайылов Е., Шашкин З. Абайдың өлең өрнектері.....    | 213 |
| Тоғжанов Ғ. Абайдың ақындығы.....                      | 242 |
| Түсініктер.....                                        | 258 |

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ**  
**ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР**  
**I том**  
**Ойлар мен толғаныстар**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:  
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *Г. Рүстембекова*  
Компьютерде беттеген және  
мұқабаны безендірген *Қ. Өмірбекова*

**ИБ№8504**

Басуға 15.09.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60х84/16.  
Көлемі 16,37 б.т. Оффсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №2282.  
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.  
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің  
«Қазақ университеті» баспа үйі.  
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.